

تأسیس انجمن معارف و نخستین دبیرستان در ایران

● اسفندیار معتمدی*

اشاره

تأسیس انجمن معارف در سال ۱۳۱۵ هـ.ق، نقطه عطفی در توسعه کمی و کیفی نظام آموزشی کشور به‌ویژه در حوزه آموزش عمومی شد و این انجمن پایه شورای عالی معارف و شورای عالی آموزش و پرورش و شوراهای عالی در آموزش عالی و حوزه فرهنگ و هنر این کشور است. بررسی اسناد اولیه این جلسات می‌تواند ایده‌ها و چشم‌اندازهای بانیان آن را برای محققان و پژوهشگران روشن نماید. در این مقاله به صورت مختصر فقط به نحوه شکل‌گیری و تأسیس آن به همراه تأسیس اولین مدارس متوسطه پرداخته شده است. امید است در مقالات بعدی به اسناد و صورت‌جلسات آن‌ها در صورت دسترسی بپردازیم.

به همت میرزا تقی‌خان امیرکبیر در سال ۱۲۶۸ هـ.ق/۱۲۳۰ ش، «دارالفنون» در تهران تأسیس و نظام جدید آموزشی در ایران به اجرا درآمد. ۴۶ سال پس‌از آن تاریخ، در سال ۱۳۱۵ ق/۱۲۷۶ ش، میرزا علی‌خان امین‌الدوله (۱۲۸۳-۱۲۲۲)، صدراعظم مظفردین‌شاه، میرزا حسن رشدیه را که در بیروت آموزش معلمی دیده بود و سابقه تأسیس مدرسه داشت، از تبریز به تهران دعوت کرد و باغ مسکونی خود را برای تأسیس مدرسه در اختیارش گذاشت. با حمایت کامل او نخستین مدرسه ابتدایی در تهران ایجاد شد. در مدرسه رشدیه به دانش‌آموزان نهار و لباس داده می‌شد. مخارج مدرسه از راه کمک‌های امین‌الدوله و عموم مردم تأمین می‌شد. برای نظارت درآمد و مخارج مدرسه، انجمنی به نام امنای رشدیه تشکیل شد. این انجمن پایه اولیه انجمن معارف شد. نخستین پایه‌گذار انجمن معارف میرزا کریم‌خان سردار مکرّم، از رؤسای معروف مدرسه نظام و رئیس افواج سوادکوه و از ثروتمندان بود. او که می‌خواست از اموال خود دارالایتم

E-mail: motamedi17@hotmail.com

* محقق و پژوهشگر حوزه تاریخ تعلیم و تربیت

سازد، از امین‌الدوله اجازه گرفت و جمعی از دوستان معارف‌خواه را به خانه خود دعوت کرد و با آن‌ها در کار تأسیس دارالایتام مشورت کرد. این مجلس که در اواسط ماه رجب ۱۳۱۵ ق، تشکیل شد، اولین مجلس است که برای مشورت در کار معارف به صورت ملی منعقد می‌گردد. نگارنده نیز از دعوت‌شدگان است. سردار مکرم مجلس را افتتاح و مقصد از انعقاد آن را بیان می‌نماید و مورد تحسین حاضران واقع گشته و مقرر می‌گردد بنای دارالایتام را به زودی تمام نموده، مدرسه را دایر می‌سازد. بنای مزبور در این مجلس به پیشنهاد نگارنده خیریه نامیده می‌شود (....، ۱۳۶).

مدرسه خیریه جمعی از ایتام را به‌طور شبانه‌روزی نگاهداری و تربیت می‌کرد. پیشنهاد تأسیس انجمن معارف را امین‌الدوله در مدرسه رشديه اعلام و تعدادی از معارف‌پروران را برای عضویت آن نامزد کرد. فهرستی از این افراد همراه با نام جعفرقلی خان نیرالملک، که وزیر علوم و رئیس دارالفنون بود، به امضای صدراعظم رسید و انجمن رسماً تأسیس شد.

◎ نیرالملک

نیرالملک در سال ۱۳۱۴ ق، وزیر علوم شد و در دوره هشت‌ساله وزارت خود انجمن معارف را تشکیل داد که به تأسیس مدارس نوین در شهرهای ایران می‌پرداخت. مدتی نیز در کابینه مشیرالسلطنه، وزیر اوقاف بود. نیرالملک در سن ۸۶ سالگی در تهران درگذشت. هدف انجمن، تأسیس مدارس، گسترش فرهنگ نو و ترویج علم در جامعه بود. نخستین جلسه انجمن معارف در ماه شوال ۱۳۱۵ ق، با حضور وزیر علوم در مدرسه رشديه تشکیل شد. اعضای حاضر در این جلسه عبارت بودند از: جعفرقلی خان نیرالملک، وزیر علوم؛ میرزا محمودخان مفتاح‌الملک؛ میرزا محمودخان احتشام‌السلطنه؛ مهدی‌خان ممتحن‌الدوله؛ میرزا عباس‌خان مهندس‌باشی؛ حاج میرزا حسن رشديه، مدیر مدرسه؛ حاج میرزا یحیی دولت‌آبادی.

در این جلسه، کتابچه‌هایی برای جمع‌آوری اعانه برای تأسیس مدارس مرتب می‌کنند و آن را به حضور شاه می‌فرستند. در موضوع خرج زیاد در رشديه صحبت طولانی می‌شود و بالاخره از درس شاگردان و کتاب‌هایی که باید تهیه شود نیز مذاکره به میان می‌آید. در هفتمین جلسه انجمن معارف در اواسط ذی‌الحجه ۱۳۱۵ مقرر شد حاج میرزا یحیی دولت‌آبادی و میرزا علی‌خان ناظم‌العلوم هر یک رساله‌ای درباره توسعه معارف و مدارس جدید بنویسند و قرائت کنند. در ضمن، در این مجلس احتشام‌السلطنه و ناظم‌العلوم مأموریت یافتند خانه‌هایی برای مدرسه علمی و ابتدایی بیابند و عملاً نخستین دبیرستان ایران را تأسیس کنند.

مصوبات مجلس هفتم در فاصله سه روز عملی شد و مدرسه علمیه و ابتدائیه

جعفرقلی نیرالملک
(۱۳۳۳ - ۱۲۴۷ ق)

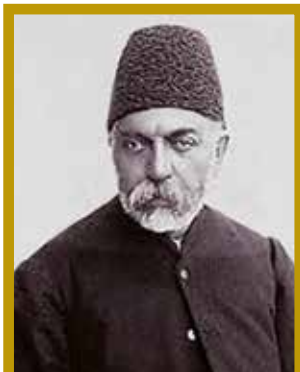
افتتاح و جلسه هشتم انجمن در آن تشکیل شد. به این ترتیب، نخستین پایگاه ملی برای آموزش و شروع علم در ایران تشکیل شد.

اعضای انجمن معارف ۲۶ نفر و عبارت بودند از: جعفرقلی خان نیرالملک، وزیر علوم؛ میرزا محمودخان مفتاح‌الملک؛ میرزا محمودخان احتشام‌السلطنه؛ علی‌خان ناظم‌العلوم؛ مهدی‌خان ممتحن‌الدوله؛ میرزا عباس‌خان مهندس‌باشی؛ حاج میرزا حسن رشیدی؛ حاج میرزا یحیی دولت‌آبادی ... مؤتمن‌الاطبا (همان). انجمن مکاتب علیّه ایران بعداً به انجمن معارف موسوم شد (۱۲۷۶). امین‌الدوله نیرالملک را به ریاست انجمن برگزید و باغ مسکونی خود را برای تأسیس مدرسه رشیدی در اختیار او گذاشت. پس از مدتی، عملاً احتشام‌السلطنه امور کارها را برعهده گرفت. در مدت شش ماه مدرسی مانند افتتاحیه، ابتداییه، مظفریه و علمیه بر پا کردند و ۳۰۰۰ دانش‌آموز را آن‌ها گرد آوردند. در محرم ۱۳۱۶ امین‌الدوله از وزارت معزول شد و اختلافاتی در انجمن به وجود آمد. احتشام‌السلطنه از انجمن خارج شد و مردم دیگر به انجمن کمک نکردند و عملاً انجمن به حالت تعطیلی در آمد.

گروهی که انجمن معارف را به وجود آوردند، از فرهیختگان و دولتمردان زمان خود بودند و توانستند نهضت مدرسه‌سازی را در کشور راه اندازند. کتاب درسی تألیف و چاپ کردند و روزنامه و کتابخانه و دارالترجمه و مدرسه اکابر را که مقدمه آموزش و پژوهش و تولید علم بود به وجود آوردند.

● امین‌الدوله

صدراعظم و مشوق پایه‌گذاری نخستین مدرسه‌ها در ایران و از مؤسسان انجمن معارف. میرزا علی‌خان امین‌الدوله سینکی فرزند محمدخان مجدالملک در ۱۸ ذی‌قعدة ۱۲۵۹ هـ.ق، در تهران به دنیا آمد. او پسر میرزا محمدخان مجدالملک بود و به آموختن علم و ادب و هنر بسیار عشق می‌ورزید؛ به طوری که او را با قائم‌مقام فراهانی مقایسه می‌کردند. از نخبگان ادب فارسی بود و به زبان فرانسه خوب سخن می‌گفت و می‌نوشت. در زمان وزارت میرزا حسین‌خان مشیرالدوله به ریاست چاپارخانه برگزیده شد و آن را پس از دو سال به سطح چاپارخانه‌های اروپایی رساند. در سفر اول ناصرالدین‌شاه از همراهان بود و در ۱۳۱۵ صدراعظم مظفرالدین شاه شد. امین‌الدوله از پایه‌گذاران فرهنگ جدید ایران است. او پس از امیرکبیر نخستین صدراعظمی است که در گسترش آموزش و پرورش ایران نقش اصلی داشته است. امین‌الدوله با دیده روشن‌بین، با خیال آزاد، بااطلاع کافی از اوضاع جهان و احتیاجات وطن می‌خواهد کشتی وطن را از چهار موج حوادث، از میان طوفان‌های شدید به ساحل نجات برساند. در صورتی که کار آسانی نیست. با وجود موانع بسیار که بزرگ‌ترین آن‌ها عزم شاه است و با کمی اسباب که

میرزا علی‌خان امین‌الدوله سینکی
(۱۲۸۲ - ۱۳۲۲ هـ.ق)

سرآمد آن تهی بودن خزانه است، زمامدار امور می‌گردد. امین‌الدوله می‌داند. مرد می‌خواهد، مرد علم و عمل (حیات یحیی، دولت‌آبادی) میرزا علی خان، میرزا حسن رشديه را به تهران دعوت کرد و او را تشویق به تأسیس مدرسه نمود. مکانی در پارک مسکونی خود در اختیارش گذاشت. از مظفرالدین شاه و دیگران کمک گرفت و مدرسه رشديه به راه افتاد به طوری که از ۳۳۰ نفر شاگرد آن ۵۰ نفر از کودکان بی‌بضاعت، به طور رایگان آموزش می‌دیدند و از ناهار و لباس رایگان استفاده می‌کردند.

مدرسه رشديه
نخستین مدرسه
جدید در تهران بود

مدرسه رشديه نخستین مدرسه جدید در تهران بود. در این مدرسه به پیشنهاد امین‌الدوله انجمنی از معارف برای کمک به کودکان بی‌بضاعت تشکیل شد. در این انجمن که بعد به نام «انجمن معارف» نام گرفت نهضت مدرسه‌سازی به وجود آمد به طوری که هر یک از ۲۶ نفر عضو این انجمن متعهد بر تأسیس مدرسه شدند و مدارسی را تأسیس کردند. انجمن معارف به کارهای مهمی از جمله انتشار کتاب درسی، تأسیس کتابخانه، تشکیل دوره‌های شبانه و ... دست زد و سرانجام در زمان میرزا احمدخان بدر (۱۲۹۷ش) به شورای آموزش و پرورش (شورای معارف) تغییر نام داد و رسمی شد. میرزا علی خان امین‌الدوله که امید آن بود تا فرصت یابد و به کارهای مهم‌تری دست بزند پس از دو سال از صدارت معزول شد و به لشت نشاء گیلان رفت و ساکن شد و به نوشتن «سفرنامه مکه» و «خاطرات امین‌الدوله» اقدام کرد.

از کارهای دیگر او در زمان صدارت تأسیس کارخانه قند کهریزک (با سرمایه داخلی و خارجی و به دست مهندسين بلژیکی) و تأسیس کارخانه کبریت‌سازی در الهیه شمیران بود امین‌الدوله در وصیت‌نامه خود چنین نوشته است:

تصویری از مدرسه رشديه

«مکتب رشديه تهران که یادگار من است، معین‌الملک [پسرش] اهتمام کند دایر بماند. اگر برای خودم فرصتی و مهلتی دست داد و توانستم برای مصارف مقرر آن محلی تعیین کنم، تکلیف از معین‌الملک ساقط می‌شود والا استقامت این خیر بر ذمه او فرض است.»

□ سالنامه دبیرستان علمیه

در زمان وزارت علی‌اصغر حکمت کارهای مهمی در آموزش و پرورش کشور صورت گرفت. نمونه این کارها عبارت است از:

- تصویب قانون تربیت معلم و تأسیس دانشسراهای مقدماتی برای تربیت معلم دوره ابتدائی (آموزگار).

- تأسیس دانشگاه تهران با دانشکده‌های پزشکی، فنی، حقوق، علوم، ادبیات، کشاورزی برای تربیت پزشک، مهندس، حقوقدان و قاضی
- فرهنگستان ایران برای مطالعه در زبان فارسی و گزینش واژه‌های علمی تأسیس کلاس‌های اکابر (بزرگسالان)

یکی دیگر از کارهای این وزیر آن بود که مدارس فعالیت‌های هرساله خود را بنویسند و در سالنامه‌ای منتشر کنند. این کار در سال ۱۳۱۵-۱۳۱۴ در چندین مدرسه در تهران و شهرستان‌ها شروع شد و مدتی ادامه یافت.

سالنامه دبیرستان علمیه یکی از این سالنامه‌هاست که در چهلمین سال تأسیس مدرسه در سال ۱۳۱۵-۱۳۱۴ منتشر شده است.

سالنامه دبیرستان علمیه تاریخچه ۴۰ ساله این مدرسه را که اول نامش «مدرسه علمیه و ابتدائیه» بود به‌طور کامل شرح داده و مدیران و ناظران مدرسه را نام برده که به ترتیب عبارت بودند از: میرزا علی‌خان ناظم‌العلوم (۱۳۱۶-۱۳۱۵ه ق) میرزا مهدی‌خان مخبرالسلطنه (۱۳۱۸-۱۳۱۶)، محمدصفی‌خان (۱۳۲۱-۱۳۱۸)، مزین‌الدوله (۱۳۲۷-۱۳۲۱)، کفیل‌الدوله (۱۳۲۸-۱۳۲۷)، شمس‌العلمای قریب (۱۳۲۹-۱۳۲۸)، مدتی موسیو روات که معلم دارالفنون بود مدیر مدرسه علمیه شد... ایشان دوره ابتدایی را به شش سال و دوره متوسطه را نیز شش سال کرد و که بعدها این ترتیب ادامه یافت.

زمانی که سالنامه مدرسه علمیه تنظیم می‌شد (۱۳۱۴) انجمن خرد مدرسه علمیه که مسئول انتشار سالنامه بود از محمود علامیر مؤسس مدرسه که هنوز در حیات بود درخواست می‌کند که چگونگی تأسیس مدرسه علمیه را بنویسد ایشان مرقومه زیر را در پاسخ فرستاده است که در سالنامه ۱۳۱۵-۱۳۱۴ منتشر شده است. در این سالنامه تحولات اداری و مدیریتی، علمی ورزشی، تربیتی، پیشاهنگی و نام مدیران، دبیران و دانش‌آموزان و مستخدمان این مدرسه ثبت شده است.

● مرقومه مرحوم علامیر (احتشام‌السلطنه)

در جواب مراسله انجمن خرد راجع به تأسیس دبیرستان علمیه فرموده. این نامه در سالنامه دبیرستان علمیه که در سال تحصیلی ۱۳۱۵-۱۳۱۴ منتشر شد، درج شده است. در موقع صدارت مرحوم امین‌الدوله چند نفر از هوا خواهان علم که صورت اسامی ایشان ذیلاً عرض می‌شود، درصدد تأسیس مدارس شدند از قبیل ابتدائیه و علمیه و مظفریه و رشديه و افتتاحیه و غیره.

محل مدرسه علمیه ابتدا در خانه شخصی و طایفگی پشت بلدیه بود و ریاست آن برحسب اصرار و التماس بنده به مرحوم ناظم‌العلوم محول شد و قبول کردند؛ که فی‌الواقع اول عالم این مملکت بوده و مرحوم میرزا کاظم خان هم که در غیرتمندی و در ستیز و جدیت یکی از عوالم قوی در پیشرفت و ترقیات این موسسه

محصلانی که
برای تحصیل در
دارالفنون انتخاب
می شدند، فقط
در حد آموزش
ابتدایی، آن هم
خواندن و نوشتن،
اطلاعاتی داشتند

در مدت خیلی خیلی کمی بود. آقای میرزا صفی خان ادیب هم که کمال جدیت و مراقبت را می کردند.

این آقایان که پیشرفت امور معارفی را در عهده گرفته بودند همه دو روز در مدرسه علمیه که محل انجمن شده بود مجتمع می شدند و از شاگردها وجه مختصری گرفته می شد و چون پیشرفت کاملی در کارهای مدرسه شده بود مردم با کمال رغبت می آمدند و ادای شهریه می کردند و طولی نکشید که مازاد مخارج این مدرسه، مدرسه‌ای به اسم شرف که دارای دویست شاگرد بود، تأسیس شد... در خانه مرحوم میرزا هاشم خان امین دربار تحت ریاست میرزا علی اکبر خان ناظم‌الاطبایا. از دولت هم تقاضای کمک و اعاده نمی شد. برای این انجمن معارف که همه با یک احساس برادرانه کار می کردند. رئیس و نایب رئیس و غیره نبود و حالت برادری و مساوات در کار بود. بعد چون کار مدارس بالا گرفت یکی از خانه‌های شخصی در خیابان علاءالدوله محل انجمن شد و هفته‌ای دو روز تشکیل انجمن معارف در آنجا می شد و شروع در جمع‌آوری کتاب و تأسیس کتابخانه ملی در آنجا شد. بعد در خیابان جلیل‌آباد عمارتی که سابقاً نظمیه بود خریداری شد و جمعی از معارف و دانشمندان مشغول ترجمه کتاب شده و ماشین کوچکی برای طبع قرار گرفت و شرکت طبع تأسیس شد؛ و یک روزنامه یک ورقی به قیمت نازل یومیه که فقط اخبار خارجه و داخله را نشر می کرد به اسم «خلاصه حوادث» منتشر می شد؛ و تمام اقداماتی که انجمن معارف می کرد مجانی و بلاعوض بود. قریب دو سال این صمیمیت افزایش یافت. بعد مطالب صورت دیگر گرفت که از ذکر آن خودداری می نماید. دولت از پیشرفت زیاد مدارس و انجمن متوحش شد ... و بنده را برای رفع غائله به کردستان و عثمانی‌ها، به سنجندج مأمور و مدارس صورت عادی و ملایمی پیدا کرد و شکر می کند که می بیند بحمدالله مدرسه علمیه برقرار و ترقیات فوق‌العاده در سایه دولت قوی و ترقی خواه حاصل نموده و از خدا می خواهد سال‌های دراز مصدر خدمات بزرگ و تربیت ابنا وطن شده و انشاءالله همسری با مدارس بزرگ فرنگ نماید... خیلی خیلی معذرت می خواهد که به طور ساده و بی شاخ و برگ عرض کرده آمد.

محمود علامیر ۸ مهر ۱۳۱۴

□ فعالیت‌های انجمن معارف

◎ تأسیس مدرسه علمیه (اولین دبیرستان در ایران)

محصلانی که برای تحصیل در دارالفنون انتخاب می شدند، فقط در حد آموزش ابتدایی، آن هم خواندن و نوشتن، اطلاعاتی داشتند و از علوم ریاضی و علوم تجربی هیچ آگاهی نداشتند. حتی بعضی از آن‌ها سواد خواندن و نوشتن در حد قابل قبول هم نداشتند. از این رو در دارالفنون برای آن‌ها کلاس‌های تقویتی گذاشته بودند.

معلمان مدرسه علمیه از میان دانشمندان زمان خود انتخاب شدند

در روزنامه تربیت که آن را محمدحسین فروغی منتشر می‌کرد، در لزوم آماده‌شدن شاگردان پیش از ورود به دارالفنون چنین نوشته است: «نظم صحیح آن است که در مملکت، مکاتب ابتدایی و مدارس مقدماتی باشد و شاگردان در آن مکاتب و مدارس مشغول تحصیل شوند تا آن وقت که قابل ورود به مدارس اعلا گردند و در آنجا به تکمیل علوم و فنون بپردازند. قانون جدید این است که از هر مکتبی که شاگردی مقدمات را خوب آموخت، برای تحصیل علوم بالاتر مثل فیزیک و شیمی و غیره امتحان داده به مدرسه دولتی بیاید» (تربیت، ۲۴: ۹۶۷).

در تأسیس مدارس جدید، تصویری از دبیرستان که آموزش ابتدایی و عالی بود، کمتر وجود داشت و به دلیل ضعف پایه شاگردان، نخستین دوره دارالفنون هفت سال بود؛ اما پس از آنکه شاگردان پیش از ورود به آنجا آمادگی بیشتر یافته بودند، دوره تحصیل در دارالفنون به شش سال و بعد به پنج سال کاهش یافت تا آنکه مدرسه ابتدایی و بعد متوسطه تأسیس شد و شاگردان دارالفنون از میان آموزش‌دیدگان مدارس جدید انتخاب شدند.

در سال ۱۳۱۵ هجری قمری (۱۲۷۶ خورشیدی)، به همت انجمن معارف، نخستین مدرسه متوسطه تأسیس شد. افرادی که در دارالفنون به‌عنوان محصل پذیرفته می‌شدند، با الفبای علوم جدید هم آشنا نبودند. در مدرسه علمیه علاوه بر درس‌های ادبی، درس‌های ریاضی، فیزیک، شیمی و طبیعی نیز تدریس می‌شد، اما برای آموزش این درس‌ها کتاب و برنامه منظمی وجود نداشت. معلمان نیز برای دروس اختصاصی آموزش ندیده بودند. اغلب این معلمان از کتاب‌ها و جزوه‌هایی که خود در دارالفنون داشتند، در کلاس درس جزوه می‌گفتند و دانش‌آموزان می‌نوشتند. از این رو، جزوه‌نویسی فعالیتی آموزشی بود که هنوز پس از حدود یک قرن ادامه دارد. مدرسه علمیه دو قسمت داشت: قسمت ابتدایی و قسمت علمی. دوره تحصیلی مدرسه پنج سال بود.

معلمان مدرسه علمیه از میان دانشمندان زمان خود انتخاب شدند. محمدعلی فروغی (ذکاءالملک)، میرزا عبدالعظیم خان قریب و شمس‌العلمای گرگانی از معلمان مدرسه علمیه بودند.

محمدعلی فروغی

مدرسه ابتدایی ۴ کلاس و متوسطه ۳ کلاس داشت. ریاست مدرسه را مهندس علی‌خان ناظم‌العلوم برعهده گرفت. وی فارغ‌التحصیل مدرسه پلی‌تکنیک «سن‌سیر» فرانسه بود. نظامت بخش ابتدایی برعهده محمدصفرخان، پسر محمدحسین خان ادیب‌الدوله و نظامت بخش علمی با محمدکاظم خان رشتی بود. یک سال پس از تأسیس مدرسه، میرزا علی‌خان از ریاست مدرسه استعفا و در روزنامه اعلام کرد: این بنده علی‌خان ناظم‌العلوم از ریاست مدرسه علمیه و ابتدائیه استعفا کردم. اولیای اطفال بدانند (محبوبی/اردکانی، جلد ۱: ۳۸۴). پس از میرزا علی‌خان، انجمن معارف حاج مهدی‌قلی‌خان مخبرالسلطنه را برای تصدی این مقام علمی انتخاب کرد و او برنامه‌های ناظم‌العلوم را ادامه داد.

مدرسه یگانه
مدرسه ملی بود
که درس‌های علوم
و ریاضیات در آن
تدریس می‌شد

هر دانش‌آموز برای رشته علمی در موقع ثبت‌نام چهار تومان پرداخت می‌کرد و برای لوازم‌التحریر ماهیانه ۱۵ ریال به مدرسه می‌داد. تهیدستان به‌رایگان پذیرفته می‌شدند. بخش ابتدایی یک سال بعد از مدرسه علمیه جدا شد و به نام مدرسه شرف به ریاست میرزا علی‌اکبرخان ناظم‌الاطبا افتتاح شد. رئیس و معلمان مدرسه از میان دانشمندان زمان خود انتخاب شدند. محمدعلی فروغی ذکاءالملک نخستین معلم فیزیک و شیمی و زبان فرانسه این مدرسه بود و نخستین کتاب فیزیک دبیرستان را در همین مدرسه تألیف کرد. میرزا عبدالعظیم‌خان قریب، شمس‌العلمای گرگانی و شیخ محمد رفیع نطنزی از دیگر معلمان این مدرسه بودند. پس از میرزا علی‌خان ناظم‌العلوم، حاج مخبرالسلطنه هدایت و مدیریت مدرسه را برعهده گرفت.

«در آن روزگار، این مدرسه یگانه، مدرسه ملی بود که درس‌های علوم و ریاضیات در آن تدریس می‌شد؛ اما در دوره متوسطه هیچ کتاب درسی‌ای نبود و شاگردان همه دروس، چه در ادبیات و چه در ریاضیات و چه در طبیعیات، جزوه می‌نوشتند. به‌علاوه، تنها مدرسه‌ای بود که معلم ورزش و ژیمناستیک داشت» (همان).

مدرسه علمیه تا سال ۱۳۱۲ (۱۲۸۲ق) تنها مدرسه متوسطه در ایران بود تا آنکه در مدرسه ادب کلاس اول دبیرستان دایر شد و به‌صورت مدرسه متوسطه دولتی درآمد. مدرسه متوسطه دیگری که در همین سال تأسیس شد، مدرسه متوسطه شرف مظفری بود. این دو مدرسه بعداً به نام شرف و ثروت معروف شدند. مدرسه شرف در سال ۱۳۱۲ به دبیرستان ایرانشهر تغییر نام یافت و چند سالی بعد به‌افتخار مرحوم میرزا عبدالعظیم‌خان قریب دبیرستان قریب نام گرفت.

□ تأسیس دبستان‌ها

موفقیتی که انجمن معارف در تأسیس مدرسه علمیه به دست آورد و اقبال عمومی مردم به شیوه آموزش جدیدی که رشدیه پایه‌گذار آن بود، باعث شد به‌سرعت مدارس زیادی تأسیس شوند، به‌طوری که در عرض چند سال، در زمان مظفردین‌شاه و تا نهضت مشروطه، بیش از ۵۰ مدرسه جدید در تهران و شهرستان‌ها دایر شدند. این مدارس معلم آموزش‌دیده نداشتند.

جریان تأسیس مدارس جدید که با کوشش معارف آغاز شد، علاوه بر پسران، به‌تدریج دختران را هم شامل شد و در ایالات و ولایات نیز آثار خود را نشان داد. در بسیاری از این مدارس ملی، ایتمام و تهیدستان به‌طور رایگان پذیرفته می‌شدند و حتی به آن‌ها ناهار، کتاب و شهریه پرداخت می‌شد.

● مدرسه شرف

مدرسه شرف را میرزا علی‌اکبرخان ناظم‌الاطبا تأسیس کرد و معروف‌ترین معلمان را برای تدریس در آن برگزید. برنامه و سازمان و تشکیلات آن بنا بر گزارش پسرش، سعید

اعضای انجمن
معارف، علاوه بر
تأسیس مدارس،
به تألیف کتاب‌های
درسی نیز پرداختند

نفیسی، به این شرح است:

این مدرسه شامل چهار سال بود و هر کلاس آن به اسم خاصی خوانده می‌شد. الفباخوان، فارسی‌خوان، عربی‌خوان و ریاضی‌خوان. از این قرار چهار سال ابتدایی را داشته‌اند. عده شاگردان چهار سال آن در میان ۲۱۰ و ۲۷۰ نفر بود. رئیس آن مرحوم میرزا ابراهیم‌خان خان مهندباشی توپخانه، سردار انتظام و ناظم آن مرحوم میرزا ابوالفضل خان خواجه‌نوری بود. معلم ریاضی آن از آغاز تأسیس میرزا عبدالرزاق خان مهندس، از ۴ صفر ۱۳۱۸ ق، میرزا رضاخان سرتیپ مهندس‌الملک و از ۲۸ ربیع‌الثانی مهدی‌خان سرتیپ، پسر ملک‌الشعرا، محمودخان معلم عربی، شیخ محمدرفیع فارسی، سیاق میرزا علی‌اکبر معلم الفبا، حاج میرزا محمدعلی و میرزا علی طیب حافظ‌الصحه و میرزا سید محمد حافظ‌الصحه معاونان، معلمان هشت نفر، پیشخدمت سه نفر، فراش دو نفر، قاپوچی و سراپدار یک نفر و روی هم رفته ۲۲ نفر اعضا داشته که روزبه‌روز حضور و غیاب معلمان و اعضا و شاگردان و وقایع مدرسه را در آن مدیر و ناظم به خط خود نوشته و مهر می‌کرده‌اند و به موازین دفاتر از نمره‌ذی‌حجه ۱۳۱۷ ق تا شنبه ۲۱ ذی‌حجه ۱۳۲۰ ق در کتابخانه فنی وزارت معارف ضبط شد (تربیتی فارسانی، ۱۳۷۸: ۵).

□ تألیف نخستین کتاب‌های درسی و تأسیس شرکت طبع کتاب

اعضای انجمن معارف، علاوه بر تأسیس مدارس، به تألیف کتاب‌های درسی نیز پرداختند. یکی از کتاب‌هایی که حاج میرزا یحیی دولت‌آبادی نوشته، کتابی در موضوع شریعت با عنوان کتاب علی است. کتاب علی نه‌تنها درس شریعت مکاتب را منظم کرده، بلکه به‌منزله سپری است برای نگهداری معارف نورس از تیره‌های تهمت بی‌دیانتی ... نگارنده به پاس حقوق [میرزا علی‌خان] امین‌الدوله که تا این وقت در تهران است، اول نسخه کتاب علی را که جلد شده، به یادگار برای او می‌فرستد. کتاب علی انجمن معارف را تقویت می‌کند، مکاتب را روح تازه می‌بخشد و زبان بدخواهان را تا یک اندازه کوتاه می‌کند. تعلیمات ابتدایی را میرزا علی‌اکبرخان نفیسی، ناظم‌الاطباء، تألیف کرد. این کتاب در همه دبستان‌ها تدریس می‌شد.

کتاب «تعلیم‌الاطفال» را میرزا محمودخان مفتاح‌الملک برای کلاس اول نوشت. کتاب جغرافی را محمدصفی‌خان، کتاب هندسه را علی‌خان ناظم‌العلوم، کتاب فرانسه را میرزا عباس‌قلی‌خان قریب و کتاب فیزیک را ذکاء‌الملک فروغی در ۱۳۲۷ ق (۱۲۸۸ ش) نوشته است. اخلاق احمدی را میرزا علی‌اصغرخان فصیحی شیرازی، معلم ادبیات و اخلاق جمشیدی را محمد کریم قاجار معاون نظام نوشت و آن را در ۱۳۳۴ ق (۱۲۹۴ ش) چاپ کرد. اخلاق مصور نوشته میرزا ابراهیم‌خان صنیع‌السلطنه است که شامل ۱۴۰ حکایت کوتاه اخلاقی از منابع خارجی است. اخلاق مصور اثر میرزا علی‌خان مظفری است، شامل دو دوره مقدماتی و پایه که در ۱۳۳۲ ق (۱۲۹۲ ش) چاپ شد و در کلاس اول تدریس می‌شد. اخلاق

مصور، اثر مهدی دبیر خاقان، شامل اندرزهایی است که از کتاب‌های فارسی و منابع خارجی گرفته شده‌اند (۱۳۳۲ق (۱۲۹۲ش).

یکی دیگر از وظایفی که انجمن معارف بر عهده خود معین کرده بود، تأسیس کتابخانه و دارالترجمه و دارالتالیف و کلاس‌های شبانه برای بزرگسالان بود

□ تأسیس کتابخانه ملی مرکزی ایران

یکی دیگر از وظایفی که انجمن معارف بر عهده خود معین کرده بود، تأسیس کتابخانه و دارالترجمه و دارالتالیف و کلاس‌های شبانه برای بزرگسالان بود. نیز در نظر داشت، مکان را وسعت دهد، به اندازه‌ای که یک حوزه ملی تجددپرور از دانشمندان و وطن‌خواه‌ترین اشخاص پایتخت در آن حوزه شرکت کرده، همه‌شب دایر باشد و در مسائل سیاسی، اقتصادی و فکری با کمال آزادی مذاکره کنند.

محل کتابخانه عمومی در خیابان جلیل‌آباد (خیابان خیام امروزی) در حوالی کاخ دادگستری فعلی، از کمک‌های مردمی خریداری شد و اعضای انجمن در مدت کم، حدود یک‌هزار جلد کتاب در فنون مختلف جمع‌آوری و به کتابخانه اهدا کردند. «ریاست کتابخانه را به محمد اسماعیل خان آجودان‌باشی واگذار کردند. انجمن معارف پس از آن به تأسیس مدرسه اکابر در مرکز خود پرداخت و ریاست آن را بر عهده میرزا غیاث‌الدین ادیب کاشانی گذاشت و کلاس‌های اکابر را دایر کرد. انجمن به تأسیس دارالتالیف و دارالترجمه دست زد و درصدد تشکیل شرکتی برای طبع و نشر کتاب برآمدند و میرزا محمدحسین فروغی و پسرش میرزا محمدعلی خان و شیخ محمد بن عبوالوهاب قزوینی را برای انجام این امر اجیر کرد» (حیات یحیی، ۱۳۶۱).

□ انتشار روزنامه

روزنامه معارف در تاریخ اول شعبان ۱۳۱۶ق، شروع به کار کرد. اجازه تأسیس روزنامه را میرزا محمود مفتاح‌الملک، بانی مدرسه افتتاحیه و عضو انجمن معارف دریافت کرد. بیشتر مطالب این روزنامه به امور آموزشی مربوط بود.

□ مخالفت با انجمن معارف

انجمن معارف با شور و شوق پایه‌گذاران آن آغاز شد اما از همان آغاز کار با مخالفت‌هایی روبه‌رو شد. مخالفان دودسته بودند. یک دسته افرادی که با هر کار تازه‌ای مخالفت می‌کنند و تلاش آن‌ها در جهتی است که مانع تغییر و تازگی باشند. دسته دیگر گروهی بودند که با امین‌الدوله و کارهایش در تأسیس مدارس مخالف و هوادار میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان بودند که بعد از او به صدارت رسید و دوباره اختناق و استبداد را حاکم و از اقدامات فرهنگی جلوگیری کرد. با برکنار شدن امین‌الدوله از صدارت و انتخاب میرزا علی‌اصغر اتابک به جای او، مخالفت با مدارس جدید آغاز و انجمن معارف منحل شد و به جای آن شورای عالی معارف شکل گرفت.

□ شورای عالی معارف

برحسب دعوت میرزا جعفرقلی خان نیرالملک وزیر علوم روز شنبه ۲۵ شعبان ۱۳۱۹ هـ، شورای عالی معارف تشکیل شد. اعضای این شورا عبارت بودند از: وزیر علوم، حاج مهدی قلی‌خان مخبرالسلطنه، میرزا کریم‌خان سردار مکرّم، میرزا مهدی‌خان زعیم‌الدوله، دکتر شنیدر فرانسوی طبیب شاه و موسیو هینیک مشاور عدلیه و مسیو واشر رئیس مدرسه فلاح. به این ترتیب شورای عالی معارف جانشین انجمن معارف شد. محل تشکیل این انجمن را کتابخانه قدیم دارالفنون تعیین کردند و در روز شنبه ۸ جمادی‌الثانی نخستین جلسه آن در محل مذکور تشکیل شد... ریاست این شورا برعهده وزیر علوم بود. در این جلسه وزیر علوم نظامنامه وزارت معارف را که قبلاً با حضور سه تن از خارجیانی که نام آن‌ها برده شد، تنظیم یافته بود بدون آنکه نامی از ایرانیان برده شده باشد به دولت‌آبادی ارائه کرد تا آن را بررسی کند. (قاسمی پویا، ۱۳۷۷، ۲۷۵).

در اواسط رمضان ۱۳۱۹ هـ، شورای عالی معارف در خانه نیرالملک تشکیل شد و کتابچه‌ای که در تشکیل وزارت معارف نوشته شده بود، خوانده شد. در این کتابچه ریاست کل مدارس برعهده دولت‌آبادی و ریاست متوسطه برعهده احمدخان مجاهد‌الدوله و ریاست مدارس عالی برعهده میرزا عبدالغفار خان نجم‌الدوله نهاده شده بود. این کتابچه پس از امضای مظفرالدین‌شاه به وزارت معارف ارسال شد. در این جلسه مقرر شد در هر رشته از علوم از علمای آن فن انجمن کنند و کتاب‌هایی

برای مدارس متوسطه و عالی بنویسند... اما پس از آن همه نشست و برخاست و گفتگو چندان بهبودی در وضع نابسامان مالی و مدیریت مدارس پدید نیامد... از آن میان تنها کسی که کاری کرد، دولت‌آبادی بود. دولت‌آبادی کوشید صندوقی را برای تمام درآمدهای مدارس ترتیب دهد ولی اکثر اعضای انجمن و وزیر علوم با آن موافقت نکردند و این کار صورت نگرفت ولی انجمن معارف که بعدها شورای معارف نام گرفت همچنان به کار خود ادامه داد و تا حدودی به وضع نابسامان مدارس رسیدگی شد (همان، ۲۷۷)، شورای عالی معارف همچنان پس از نهضت مشروطیت ادامه یافت تا آنکه قانون اساسی وزارت معارف در ۱۰ ذی‌قعدة سال ۱۳۲۹ هـ.ق به تصویب مجلس شورای ملی رسید... در تاریخ ۱۳ محرم ۱۳۳۷ هـ.ق/ ۱۹۱۹ م، مطابق ۲۷ میزان (مهر) ۱۲۹۷ ش، در زمان وزارت میرزا احمدخان بدر (نصیرالدوله) شورای عالی معارف رسماً تشکیل شد و اصول مطالبی که در شورای عالی معارف از بدو تشکیل (۱۳۱۹ هـ.ق) تا اول حمل (فروردین) ۱۲۹۸ ش مورد بررسی قرار گرفت. سرانجام در سال ۱۳۰۰ ش وظایف شورای عالی معارف در ۱۹ مورد مشخص و قانون آن در مجلس شورای ملی تصویب شد.

با تغییر نام وزارت معارف به وزارت فرهنگ (۱۳۱۷) و بعد وزارت آموزش و پرورش (۱۳۴۵) نام شورای عالی معارف به شورای عالی فرهنگ و بعد شورای عالی آموزش و پرورش شد.

شورای عالی در طول بیش از یک صدسال گذشته مسئولیت برنامه‌ریزی تحصیلات دانش‌آموزان، معلمان، امتحانات، مشارکت و مراقبت در بودجه و مصارف آن، اجازه تأسیس مدارس، صلاحیت معلمان، اعزام به خارج محصلین، مدارک تحصیلی، اعطای نشان و... را دارد و معمولاً آگاه‌ترین افراد را برای عضویت و ریاست این شورا برمی‌گزیدند.

منابع

۱. دولت‌آبادی، میرزا یحیی (۱۳۷۱)، حیات یحیی
۲. صدیق، دکتر عیسی (۱۳۴۲) تاریخ فرهنگ ایران، سازمان تربیت‌معلم و تحقیقات تربیتی
۳. قاسمی پویا، دکتر اقبال (۱۳۷۷) مدارس جدید در دوره قاجاریه، بنیان و پیشروان
۴. محبوبی اردکانی دکتر، حسین (۱۳۶۴)، تاریخ مؤسسات جدید تمدنی ایران، تهران، دانشگاه تهران
۵. معتمدی، اسفندیار (۱۳۸۹) تاریخ علم در ایران، چهار جلد، انتشارات مهاجر
۶. معتمدی، اسفندیار (.....) تاریخ آموزش و پرورش ایران،
۷. میرزا تقی‌خان کاشانی (۱۲۹۹)، تربیت، نامه‌ای در قواعد و تربیت اطفال تصحیح اسفندیار معتمدی، انتشارات مدرسه
۸. انواع مجلات مربوط به آموزش و پرورش مانند تربیت، آموزش و پرورش و معلم